

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ : ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΚΑΤΑΧΡΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ : ΕΡΑΤΩ ΔΟΥΚΑ

ΑΡ. ΜΗΤΡΩΟΥ : 1340199900643

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΝΝΟΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	4
ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΤΑΧΡΗΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	5
Α ΜΕΡΟΣ.....	7
1) ΑΡΘΡΟ 281 ΑΚ – ΚΑΤΑΧΡΗΣΙΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	7
1.1) ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΙΑΓΝΩΣΗΣ ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.....	7
1.2) Η ΚΑΛΗ ΠΙΣΤΗ.....	8
1.3) ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ.....	8
1.4) Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ.....	8
2) Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 281ΑΚ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	9
3) ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ.....	10
4) ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ.....	11
Β ΜΕΡΟΣ.....	12
1) ΤΟ ΑΡ.25 ΠΑΡ.3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	12
2) ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡ.25 ΠΑΡ. 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	13
2.1) Ερμηνεία του Συντάγματος και πολιτικές προεκτάσεις.Λειτουργική δέσμευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αντιδικτατορική ratio του Συντάγματος του 1975.	13
2.2) Η συστηματική ενότητα του Συντάγματος.Η υπεροχή της αξίας του ανθρώπου (αρ.2 παρ. 1) και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (αρ. 5 παρ.1) στο συνταγματικό σύστημα.....	15
3)ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	17
4) ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	19
5) ΚΥΡΩΣΕΙΣ.....	21
6) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	24
7) ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	27
8) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	30

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι ανθρώπινες κοινωνίες μέσα από την πάροδο του χρόνου, εξελίχθηκαν και προσαρμόστηκαν στις νέες συνταγματικοπολιτικές συνθήκες. Ο συντακτικός νομοθέτης θέσπισε εκείνους τους κανόνες δικαίου που πραγμάτωνε σύμφωνα με το άρθρο 25παρ.2 Σ κοινωνική πρόοδο μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη.

Για την επίτευξη του σκοπού αυτού η παροχή δικαιωμάτων στους πολίτες ήταν αναγκαία ώστε να αναπτύξουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να συμμετάσχουν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας.

Η παρούσα εργασία ασχολείται με ένα πρόβλημα της γενικής θεωρίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την κατάχρηση δικαιώματος την οποία το άρθρο 25παρ.3 του Συντάγματος απαγορεύει.

ΕΝΝΟΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Αρχικά και υπό την επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου υποστηρίχθηκε (Windscheid)¹ ότι το δικαίωμα είναι η 'δυναμική κυριαρχία βούλησης που απονέμεται στην έννομη τάξη'. Ο Jhering συνέδεσε το δικαίωμα προς το σκοπό που αυτό εξυπηρετεί και το όρισε ως το συμφέρον που προστατεύεται από το νόμο.

Απόπειρα να δώσει έναν πλησιέστερο ορισμό της έννοιας του δικαιώματος έκανε ο Regelsberger. Έτσι όρισε το δικαίωμα ως "την εξουσία που αναγνωρίζεται από το δίκαιο σε έναν άνθρωπο για να ικανοποιεί ένα συμφέρον που προστατεύεται από το νόμο". Ο Regelsberger, Πράγματι κατάφερε αυτά που οι δύο προηγούμενοι είχαν πει και να συνδυάσει δύο στοιχεία αντιμαχόμενα, την ελευθερία της βούλησης αφ'ενός και τον σεβασμό των νομικών πλαισίων που υπαγορεύει η κοινωνική συμβίωση.

Η σύγχρονη αντίληψη για το τι είναι δικαίωμα παρατίθεται διαφορετικά. Το άτομο δεν είναι ένα μόνο αυτοτελές ον και ανθυπόσπαστο αλλά αποτελεί και μέρος του γενικότερου συνόλου, δηλ. στην κοινωνία μέσα στην οποία ζει και προάγεται. Η ύπαρξη αυτή του ατόμου μέσα στο σύνολό του δημιουργεί την υποχρέωση να σέβεται τα δικαιώματα των συν-κοινωνών του και να δρα κατά τρόπο ώστε να μην τα προσβάλλει. Έτσι το άτομο θα πρέπει, για να λειτουργήσει ομαλά αυτός ο συλλογικός μηχανισμός, να αποβλέπει ταυτόχρονα «προς τα της πόλεως όλης συμφέρον και προς το κοινόν το των πολιτών»²

Έτσι ο ορισμός που θα μπορούσαμε να δώσουμε σήμερα για το τι είναι δικαίωμα θα μπορούσε να έχει το εξής περιεχόμενο: « Δικαίωμα είναι η εξουσία βουλήσεως που αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη προς όφελος κάποιου προσώπου, είτε ατομικά ως μέλους μιας κοινωνίας και που αποσκοπεί στην ανάπτυξη από αυτό³ δραστηριότητας χρήσιμης στο ίδιο το πρόσωπο όσο και σε όλη την κοινότητα μέλος της οποίας είναι αυτό.

¹ Νέστ. Κουράκης ' Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος και του δημ. και του δημόσιου και του ιδιωτικού δικαίου', εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1978, σελ. 21 επ.

² Αριστοτέλους Πολιτ. II, VII 13-1283 β 40

³ Μιχαηλίδη-Νουάρου, Δίκαιο και κοινωνική συνείδηση, Αθήνα 1972, σελ. 60.

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΤΑΧΡΗΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ⁴

Το Σύνταγμα στο άρθρο 25παρ.3 ορίζει ότι 'η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται'. Ωστόσο γίνεται φανερό ότι η έννοια της κατάχρησης δεν προσδιορίζεται ρητώς από το Σύνταγμα όπως από το αρ.281ΑΚ. Τα όρια ανάμεσα στη θεμιτή και αθέμιτη κατάχρηση προκύπτουν απ'όλη τη συνταγματική τάξη και ειδικότερα από το σκοπό του εκάστοτε δικαιώματος. Για τον καθορισμό της έννοιας της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος χρήσιμες είναι οι διατάξεις των άρθρων 17 και 18 της ΕΣΣΔΑ. Έτσι, καταχρηστικά είναι η επίκληση ή η χρήση συνταγματικού δικαιώματος που γίνεται με σκοπό την κατάλυση οποιουδήποτε από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που κατοχυρώνει το Σύνταγμα ή τον περιορισμό τους σε βαθμό μεγαλύτερο από αυτόν που προβλέπει το Σύνταγμα καθώς επίσης η επίκληση ή η χρήση για σκοπούς άλλους από αυτούς για τους οποίους έχει καθιερωθεί η συνταγματική προστασία.

Ο νόμος όπως γνωρίζουμε δεν είναι μόνο ένα γραπτό κείμενο. Αντιθέτως εκτός από το "γράμμα" του νόμου εξίσου σημαντικό είναι και το "πνεύμα" του νόμου, δηλαδή του σκοπού του στον οποίο αποβλέπει η έννομη τάξη. Το πνεύμα και το γράμμα του νόμου αφορούν κυρίως στον τρόπο κατά τον οποίο θα ερμηνεύσει κάποιος το νόμο για να τον χρησιμοποιήσει. Υπάρχει όμως και η περίπτωση μεταξύ σκοπού και πνεύματος να υπάρξουν χάσματα κατά την άσκηση των δικαιωμάτων. Επειδή λοιπόν ο νομοθέτης δεν είναι δυνατόν να θέτει ειδικό κανόνα για κάθε ενδεχόμενη και μελλοντική κατάσταση, περιορίζεται στο να ρυθμίζει γενικά προσδιορίζοντας τα στατικά όρια κάθε δικαιώματος, δηλαδή ένα maximum του πλαισίου στα οποία μπορεί να εξουσιάζει κάποιος με τη βούλησή του. Τα επιτρεπτά όρια για την άσκηση δικαιώματος προκύπτουν ανάλογα με το παραδεκτό ή μη το τρόπου δια του οποίου ασκούνται και ανάλογα με την σπουδαιότητα των συμφερόντων που τίθενται σε κίνδυνο από την άσκηση αυτή. Ο δικαστής είναι αυτός ο οποίος θα εκτιμήσει τα ανωτέρω.

⁴ Δημητρόπουλος Α., Παραδόσεις Συντ. Δικαίου, τόμος ΙΙΙ, θ' έκδοση, Αθήνα 2001, σελ. 897 επ.
Δαγτόγλου, Συντ. Δίκαιο-Ατ. Δικονομ. τόμος Α', εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 1991, σελ. 132 επ.
Ηλιοπούλου Στράγγα Τζ., Κατάχρηση θεμ. δικαιωμάτων και δημοκρατία, Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, 1989, σελ. 85 επ.

Η παρέκκλιση από τα όρια ασκήσεως του δικαιώματος δεν συνιστά άμεση αλλά έμμεση παραβίαση του νόμου, γι'αυτό και η παρέκκλιση αυτή , επειδή δεν συνιστά παρανομία , αντιμετωπίζεται ως κατάχρηση δικαιώματος.Έτσι π.χ. η καταγγελία συμβάσεως εργασίας χωρίς να έχουν τηρηθεί οι νόμιμες προϋποθέσεις (όρια που θέτει ο νόμος) είναι παράνομη. Αντίθετα, αν καταγγελθεί μία σύμβαση εργασίας δεδομένου ότι έχουν τηρηθεί οι νόμιμες προϋποθέσεις , αλλά γίνεται για λόγους εκδίκησης , τότε προφανώς υφίσταται καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας σύναψης συμβάσεων εκ μέρους του καταγγέλοντως.

Επομένως από τεχνικής απόψεως , καταχρηστική άσκηση δικαιώματος είναι η παρέκκλιση από τα επιτρεπτά-ανεκτά όρια από την έννομη τάξη ,όρια άσκησης του δικαιώματος όπως αυτά προσδιορίζονται με γενικά κριτήρια από το νόμο. Με τον περιορισμό αυτό που θέτει ο νόμος μπαίνει φραγμός σε κάθε τάση για εγωιστική ή ανήθικη άσκηση δικαιώματος, και ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια να εξισορροπηθεί η ατομική πρωτοβουλία και οι κοινωνικές επιδιώξεις των δικαιωμάτων.

Συνεπάγεται από τα παραπάνω πως η ρήτρα περί μη καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος έχει ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Ηθικό μεν γιατί επιδιώκει την αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ Δικαίου και Ηθικής , χωρίς όμως να υποκαθιστά την ηθική θέση του δικαίου.Κοινωνικό δε, γιατί επιδιώκει την γεφύρωση του ατομικού με το κοινωνικό συμφέρον.

Α ΜΕΡΟΣ

1) ΑΡΘΡΟ 281 ΑΚ – ΚΑΤΑΧΡΗΣΙΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Η άσκηση δικαιώματος απαγορεύεται εάν αυτή υπερβαίνει προφανώς τα όρια τα επιβαλλόμενα από την καλή πίστη ή από τα χρηστά ήθη ή από τον κοινωνικό ή οικονομικό σκοπό του δικαιώματος.⁵

Ο Έλληνας νομοθέτης κατέληξε στη θέσπιση του αρ.281 Α.Κ. για την απαγόρευση άσκησης δικαιώματος, όταν αυτή η άσκηση γίνεται καθ' υπέρβαση κάποιων ορίων, δηλαδή των ορίων της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και επιπρόσθετων σε αυτά του οικονομικού και κοινωνικού σκοπού του δικαιώματος. Έτσι στον ελληνικό Α.Κ. η άσκηση των δικαιωμάτων οριοθετείται από τις αρχές της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και του σκοπού του δικαιώματος (οικονομικού και κοινωνικού)

1.1) ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΙΑΓΝΩΣΗΣ ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Το πώς εμφανίζεται κάθε φορά η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος εξαρτάται από στοιχεία υποκειμενικά (όταν πρόκειται για συμπεριφορά αντιφατική προς τη διάταξη 281 Α.Κ.) ή αντικειμενικά (όταν ένα δικαίωμα αποδυναμώνεται λόγω της μη άσκησης του, πράγμα που επαφίεται στην ευχέρεια του δικαιούχου αν και τότε θα το ασκήσει). Συνήθως τα στοιχεία αυτά αναμειγνύονται και ο δικαστής προχωρεί σε μια στάθμιση συμφερόντων, αφενός του καταχρηστικώς ασκούντος το δικαίωμα και αφετέρου του 'αδικούμενου'.

Για την εκτίμηση αυτή χρησιμοποιούνται κριτήρια που θέτει το αρ.281Α.Κ., δηλαδή η καλή πίστη, που καταπολεμά πράξεις που συγκρούονται με το πνεύμα των συναλλαγών, τα χρηστά ήθη, που ρυθμίζουν συγκρούσεις πράξεων με την κοινωνική ηθική και ο σκοπός (κοινωνικός και οικονομικός) του δικαιώματος που καταπολεμά πράξεις που οδηγούν σε εκτροπή από τον συγκεκριμένο σκοπό, χάριν του οποίου το συγκεκριμένο δικαίωμα αναγνωρίστηκε από το νόμο.

⁵ Σπυριδάκης, Αστ.Κώδικας και εισαγωγικός, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

1.2) Η ΚΑΛΗ ΠΙΣΤΗ

Είναι η αόριστη έννοια η οποία νοείται εδώ ως κριτήριο συμπεριφοράς και όχι ως ενδιάθετη κατάσταση, που καθορίζει τα όρια μεταξύ υποχρεώσεως του οφειλέτη και δικαιώματος του δανειστή, ώστε να μην εμφανίζεται υπέρμετρη έννοια του οφειλέτη σε βάρος του δανειστή και αντιστρόφως.

Επομένως η καλή πίστη συνίσταται σε μία αμερόληπτη αξιολόγηση και στάθμευση των συμφερόντων των συναλλασσομένων. Επιτάσσει τους συναλλασσόμενους να εκπληρώνουν τις έννομες υποχρεώσεις τους και να ασκούν τα δικαιώματα ως συνετοί άνθρωποι, λαμβάνοντας υπ' όψη τους τα συμφέροντα και τις προσδοκίες των άλλων καθώς και το πνεύμα της 'έννομης σχέσης από την οποία διέπονται.

1.3) ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ

Είναι η μέση συμπεριφορά ενός έντιμου ανθρώπου. Έτσι λ.χ. καταχρηστική ως αντικειμενική στα χρηστά ήθη είναι η απόλυση νεαρής υπαλλήλου επειδή δεν υπέκυψε στις ανήθικες προτάσεις του εργοδότη της. (Πρωτ. Αθηνών 5401/46)

1.4) Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ

Το δικαίωμα αναγνωρίζεται από το νόμο σε ορισμένο άτομο για την ανάπτυξη κάποιας δραστηριότητας από το άτομο αυτό για ωφέλεια. Άρα η αξιοποίηση της ωφέλειας ενός έννομου αγαθού συνιστά εκπλήρωση του σκοπού του έννομου αγαθού τόσο για τον δικαιούχο, όσο και για την κοινωνία μέλος της οποίας είναι ο δικαιούχος. Συνεπαγωγικά ο σκοπός διακρίνεται σε κοινωνικό, δηλαδή αναφέρεται στην ωφέλεια που αντλεί από το κοινωνικό σύνολο από την άσκησή του και οικονομικό, δηλαδή αναφέρεται στο οικονομικό συμφέρον του δικαιούχου.

Έτσι π.χ. το δικαίωμα της επίσχεσης ασκείται νομίμως όταν ο δικαιούχος προβαίνει σ' αυτήν για ικανοποίηση ληξιπρόθεσμης αξίωσής του. Εάν αντίθετα ασκηθεί για εκβιασμό ή εκδίκηση πρόκειται για καταχρηστική άσκηση δικαιώματος.

2) Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 281ΑΚ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

α) Το Σύνταγμα της Ελλάδος απέκρουσε το Α.Κ.281 σε δικαιώματα του Δημοσίου Δικαίου (Σ.Ε 1434/48⁶ : «Η διάταξη αυτή αναγόμενη εις τα της ασκήσεως των ιδιωτικών δικαιωμάτων ,δεν δύναται να έχει εφαρμογήν εν τη ασκήσει υπό της διοικήσεως ,του εκ τους δημοσίου δικαίου , δικαιώματος της εποπτείας εν σχέσει προς την τήρησιν των νόμων και των υπό ρύθμισιν τελούντων επαγγελματών»

β) Η νομολογία του Αρείου Πάγου υποστηρίζει την εφαρμογή του 281 Α.Κ.Η πρακτική αυτή του Αρείου Πάγου βρίσκει έρεισμα στη θεωρία που είχε αναπτυχθεί σχετικά με την εφαρμογή του αρ.281 Α.Κ. στον τομέα του Δημοσίου Δικαίου.

γ) Ο Αστικός Κώδικας υπαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος με μία γενική διάταξη (Α.Κ. 281) βασιζόμενος στο γεγονός ότι ο νόμος αδυνατεί να ρυθμίσει ρητά μία κατάσταση μελλοντική , για την επέλευση του αποτελέσματος.

Επομένως το έργο αυτό αφήνεται από τα χέρια του νομοθέτη στο δικαστή ο οποίος καλείται να κρίνει με βάση τη βούλησή του η οποία εκφράζεται μέσα από την καλή πίστη, τα χρηστά ήθη και τον κοινωνικό και οικονομικό σκοπό του δικαιώματος.Παίρνοντας λοιπόν αυτό ως δεδομένο αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη μίας αντίθεσης .Δεν είναι δυνατόν το ιδιωτικό δίκαιο να μην ανέχεται την κατ'άρθρο 281 Α.Κ. καταχρηστική άσκηση δικαιώματος ενώ το δημόσιο να την ανέχεται.Εφόσον η έννομη τάξη θεωρείται πηγή κάθε δικαιώματος πρέπει να δεχτούμε ότι η διάταξη του άρθρου 281 Α.Κ. που απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος εφαρμόζεται 'αναλογικά' και στο δημόσιο δίκαιο.

Έτσι επικράτησε στη νομολογιακή πρακτική του Αρείου Πάγου η αναλογική εφαρμογή του αρ.281 Α.Κ. και επί σχέσεων δημοσίου δικαίου.⁷

⁶ Βλ. Βουζίκας «Μελέται Αστικού Δικαίου» ,1968,σημ.3

⁷ Α.Π. ολομ.17/1978, Α.Π. τμ.Α'1730/1983

3) ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Η εφαρμογή του άρθρου 281 Α.Κ. αναλογικά και στο δημόσιο δίκαιο έχει ως συνέπεια να εφαρμόζεται σύμφωνα με το άρθρο 19.εισ.νόμου Α.Κ. και επί δικαιωμάτων που εφαρμόστηκαν πριν από την εισαγωγή του Α.Κ. αρκεί η άσκηση αυτών των δικαιωμάτων να γίνεται ισχύοντος του Α.Κ.

Έτσι το αρ.281 Α.Κ. εφαρμόζεται και σε δικαιώματα που απορρέουν και από νόμους δημόσιας τάξης κάθε φορά που παρουσιάζεται παράβαση των αρχών της καλής πίστεως και εκτροπή από τον κοινωνικό και οικονομικό σκοπό του δικαιώματος ύστερα από στάθμιση συμφερόντων.

4) ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Στον χώρο του οικονομικού δικαίου που εντάσσεται στον τομέα δημοσίου δικαίου και κυρίως στον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας , εμφανίζονται κάποιες συνέπειες εξαιτίας της αναλογικής εφαρμογής του αρ.281 Α.Κ. και στο δημόσιο δίκαιο λ.χ. το απαράδεκτο του λόγου αναιρέσεως ενοποιώ του Αρείου Πάγου που εισήγαγε το αρ.62 παρ. 2εδ. γ'κωδ. πολ. Δικ. και αυτή η περίπτωση εμπίπτει στον έλεγχο του άρθρου 281 Α.Κ. ως καταχρηστική άσκηση του συγκεκριμένου δικαιώματος.

΄B ΜΕΡΟΣ

1) ΤΟ ΑΡ.25 ΠΑΡ.3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

‘Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται’

Για πρώτη φορά το Σύνταγμα του 1975 απαγορεύει ρητά την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος .Η απαγόρευση αυτή βρίσκεται στο αρ.25 του Συντάγματος δηλ.στην ενότητα που αναφέρεται στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα.Επίσης η κατάχρηση απλών δικαιωμάτων απαγορευόταν ήδη ,πριν από το Σύνταγμα του 1975.Προκρίπτει λοιπόν από το αρ.281 Α.Κ. ότι τα δικαιώματα των οποίων το Σύνταγμα απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση είναι τα ‘ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα’. Το Σύνταγμα εξάλλου που κατοχυρώνει τα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα είναι το μόνο που μπορεί να απαγορεύσει την καταχρηστική τους άσκηση.Αν και προϋπήρχε το Α.Κ.281 ,δεν ήταν αρκετό καθ’ότι είναι απλή νομοθετική διάταξη.Αντίθετα στο αρ.25 παρ. 3Σ. ο συντακτικός νομοθέτης θέτει ένα βασικό αξίωμα ,μια γενικότερη αρχή του δικαίου ,χωρίς όμως να δίνει σαφή ορισμό της έννοιας της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος το οποίο θεωρεί δεδομένο.Απαγορεύει λοιπόν την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μεταξύ σχέσεων πολίτη – κράτους και επεκτείνει την απαγόρευση αυτή και στις διαπροσωπικές σχέσεις .Το αρ.25 παρ.3Σ ως αντικειμενικός κανόνας δικαίου εφαρμόζεται τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο δίκαιο.Το νόημα της διάταξης αυτής είναι ευρύ και περιλαμβάνει όχι μόνο την απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος κατά την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά αναφέρεται και στην αντισυνταγματικότητα της καταχρηστικής άσκησης δικαιωμάτων είτε εκ μέρους των φορέων της δημόσιας εξουσίας είτε αυτή προέρχεται εκ μέρους των φορέων των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Η διάταξη του αρ.25 παρ.3 Σ ως συνταγματική διάταξη αναφέρεται και ρυθμίζει όλα τα δικαιώματα ,ιδιωτικά και δημόσια, ως εκ τούτου η διάταξη του αρ.281 Α.Κ. ,δεν είναι παρά μία εξειδίκευση της ιεραρχικά ανώτερης διάταξης.⁸

⁸ Βλ. Ανδρέα Δημητρόπουλο «Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου» , Τόμος ΙΙΙ , θ΄ εκδ. ,Απρίλιος 2001,σελ.898.

2)ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡ.25 ΠΑΡ. 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

2.1) Ερμηνεία του Συντάγματος και πολιτικές προεκτάσεις.Λειτουργική δέσμευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αντιδικτατορική ratio του Συντάγματος του 1975.⁹

Η ερμηνεία δίνει τις σωστές κατευθύνσεις για πλήρη κατανόηση του γραμματικού νοήματος και των σκοπών στους οποίους αποβλέπει μια διάταξη.Υπάρχουν λοιπόν κάποιες βασικές αρχές ,ερμηνευτικές: η αρχή της πρακτικής αρμονίας ,η αρχή της ενότητας του Συντάγματος και η αρχή της λειτουργικής ορθότητας.Χρησιμότερη για το συγκεκριμένο θέμα είναι η αρχή της εναρμόνισης των επιλεγόμενων λύσεων προς τις θεμελιώδης πολιτικές συναινέσεις που στηρίζουν το συνταγματικό οικοδόμημα. Η αρχή αυτή οδηγεί στην αναζήτηση της ερμηνευτικής λύσης που εναρμονίζεται καλύτερα προς τις βασικές αξίες,τις οποίες υπερασπίστηκαν και προώθησαν από κοινού οι παράγοντες της συντακτικής διαδικασίας.Η σύνδεση της ερμηνείας του Συντάγματος με ορισμένες θεμελιώδης πολιτικές συναινέσεις προϋποθέτει ότι το ερμηνευτικό Σύνταγμα είναι απότοκο ισορροπίας δυνάμεων και συμβιβασμού και περιέχει κανόνες – πλαίσιο γενικότερης αποδοχής.

Το θέμα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποκτά νέα διάσταση υπό το πρίσμα της αντιδικτατορικής ratio του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων.Η έξαρση του λειτουργικού χαρακτήρα των δικαιωμάτων ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά της ιδεολογίας του στρατιωτικού καθεστώτος σύμφωνα με το οποίο η ελευθερία ,ως νομιμοποιητική ιδεολογία της ανελεύθερης και καταπιεστικής πολιτικής τους δεν είναι υποκειμενικό κτήμα του ατόμου αλλά κοινωνικό λειτούργημα.

Από το σημείο αυτό εμπνέεται όλο το σύστημα των περιορισμών που συνοδεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα στα «Συνταγματικά» της δικτατορίας .Έτσι π.χ. η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών επιτρέπεται μόνο εντός των ορίων εκείνων

⁹ Μανιτάκης Α. «Το πραγματικό Σύνταγμα ως ερμηνευτική παράμετρος και σιωπηρό όριο αναθεώρησης του Συντάγματος»,στον Τμηματικό Τόμο Γ.Δασκαλάκης.

Τσάτσος Δ.: θεωρητικά και ιστορικά προλεγόμενα στα θεμελιώδη δικαιώματα κατά το Σύνταγμα του 1975 ,σε: «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη».Αθήνα –Κομοτηνή ,1985,σελ.35 επ.

Αλεβιζάτος : «Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974).Όψεις της ελληνικής εμπειρίας»,Αθήνα,1983,σελ.6738 επ.,266 επ.

που διασφαλίζουν την προστασία των γενικών συμφερόντων του κοινωνικού συνόλου (αρ.24 παρ. 2) ,απαγορεύεται ως καταχρηστική η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων με σκοπό τον αγώνα εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος (αρ.24 παρ.2) ,απαγορεύονται οι ενώσεις προσώπων .ο σκοπός των οποίων ή η δράση τους στρέφεται κατά του πολιτεύματος ή κοινωνικού καθεστώτος (αρ.19 παρ.2) ,τίθενται εκτός νόμου τα πολιτικά κόμματα των οποίων οι σκοποί ή η δράση αντιτίθενται προς το πολίτευμα ή τείνουν στην ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος (αρ.58 παρ.2) κ.τ.λ.

Όλες αυτές οι διατάξεις που εκφράζουν τη σκέψη ότι η άσκηση της ελευθερίας δεν αποτελεί ατομικό δικαίωμα αλλά κοινωνικό λειτουργήμα, θεσπίστηκαν με την πρόθεση να εφαρμοσθούν ιδίως όταν την ανοιχτή καταπίεση θα την διαδεχόταν ένα δημοκρατικόμορφο καθεστώς το οποίο θα διασφάλιζε στο μέλλον τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων πάνω στην ελληνική πολιτική ζωή.

2.2) Η συστηματική ενότητα του Συντάγματος. Η υπεροχή της αξίας του ανθρώπου (αρ.2 παρ. 1) και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (αρ. 5 παρ.1) στο συνταγματικό σύστημα.¹⁰

Σημαντικό πρόβλημα παρατηρείται κατά την εναρμόνιση του αρ. 25 παρ.3 του Συντάγματος με τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ.1 του Συντάγματος. Στο αρ.2 παρ.1 κατοχυρώνεται η αρχή της αξίας του ατόμου και στο αρ.5 παρ.1 η αρχή της ελεύθερης ανάπτυξης της ανάπτυξης του ατόμου. Και οι δύο κατέχουν ιεραρχικά θέσεις υπεροχής στο συνταγματικό σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τη θέση αυτή επισημοποιεί το αρ. 110 παρ.1 του Συντάγματος εντάσσοντας στο ουσιαστικό συνταγματικό περιεχόμενο και τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ.1 και 5 παρ.1

Για την ερμηνεία του άρθρου 25 παρ.3 Συντάγματος έχει ιδιαίτερη σημασία η ερμηνευτική λειτουργία των αρχών της αξίας του ανθρώπου και της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Οι αρχές αυτές περιέχουν τις υπέρτερες αξίες του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων το αξιολογικό πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο θα πρέπει να κινηθεί απαραίτητα η ερμηνεία των κατ'ιδίαν συνταγματικών διατάξεων που διασφαλίζουν θεμελιώδη δικαιώματα. Όμως οι αξίες που περιέχουν οι αρχές αυτές είναι αξίες ατομικές – προσωπικές και όχι αξίες δημόσιες – συλλογικές. Το αξιολογικό προβάδισμα δίνεται στα δικαιώματα, όχι στις υποχρεώσεις του ατόμου έναντι στο κράτος ή στην κοινωνία.

Η εικόνα του ατόμου από την οποία εκκινούν τα άρθρα 2παρ.1 και 5παρ.1 δεν είναι εγωκεντρική ή εγωκρατική. Η ατομική ύπαρξη αναγνωρίζεται ως αναγκαία συνύπαρξη, χωρίς όμως να εμποδίζεται η πραγματοποίηση προσωπικών και διαφοροποιημένων σχεδίων ζωής. Η οριοθέτηση του άρθρου 4παρ.1 του Συντάγματος αντικατοπτρίζει αυτήν ακριβώς την προβληματική. Τα «δικαιώματα των άλλων», «το Σύνταγμα», και «τα χρηστά ήθη» περιορίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα μόνο κατ'επέκταση και όχι κατά τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Το ερμηνευτικό κριτήριο το οποίο συνάγεται από τις δύο παραπάνω αρχές μπορεί να συνοψιστεί ως εξής : η συνταγματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων

¹⁰ Βλάχος Γ. Νέες έρευνες επί της φιλοσοφίας των νομικών αξιών σε: «Θεσμοί και προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας», μελέτες Ι, Αθήνα – Κομοτηνή, 1988, σελ. 291 επ.

Μάνεσης Αρ. «Συνταγματικόν Δίκαιον», Θεσσαλονίκη 1976, ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, τεύχος 2-3, 1988, σελ. 194.

αποβλέπει στην τελειοποίηση και ευδαιμονία του ανθρώπου , στην πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

3)ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Το δημοκρατικό πολίτευμα αναγνωρίζει στους πολίτες θεμελιώδη δικαιώματα κι ελευθερίες τα οποία κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα ,τον υπέρτατο νόμο τους. Δεν είναι δυνατόν να διανοηθεί δημοκρατικό πολίτευμα το οποίο να μην είναι φιλελεύθερο ,να μην αναγνωρίζει δηλαδή δικαιώματα και ελευθερίες στους πολίτες.

Παρά το γεγονός ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει τα θεμελιώδη δικαιώματα ,αυτό δεν σημαίνει ότι εξασφαλίζεται αυτομάτως και ο σεβασμός τους στην πράξη. Οι παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι συχνές και γίνονται όχι μόνο από τους φορείς τους ,δηλαδή από τους πολίτες, αλλά και από το ίδιο το δημοκρατικό κράτος ,δηλαδή τον φύλακα και τηρητή των δικαιωμάτων αυτών, της ορθής χρήσης και απονομής τους. Βέβαια ,υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η παραβίαση ενός δικαιώματος δικαιολογείται από «σπουδαίο λόγο» π.χ. άρθρο 48 παρ.1 Συντάγματος .Εκτός όμως από τους λόγους που αναφέρονται στο παραπάνω άρθρο οι παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων αντισυνταγματική συμπεριφορά και απειλή για τον δημοκρατικό χαρακτήρα της πολιτείας προερχόμενη «εκ των άνω»¹¹ δηλαδή την δημόσια εξουσία.

Τα διάφορα Συντάγματα ρυθμίζουν ρητά ή επιτρέπουν λήψη μέτρων για προστασία και άμυνα του δημοκρατικού πολιτεύματος όπως αυτά ορίζουν. Το δικό μας Σύνταγμα (1975) δεν καθορίζει αλλά περιέχει μια γενική ρήτρα στο αρ.25 παρ. 3 ,η οποία αναφέρει ότι «η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται». Αυτό είναι μια γενική διάταξη¹² η οποία απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος γενικά ανεξάρτητα από το σκοπό ή το αποτέλεσμα που ενδεχομένως να έχει η κατάχρηση ,το οποίο μπορεί να μην έχει καμία για το δημοκρατικό πολίτευμα.

Επομένως υπάρχει δυσκολία στον προσδιορισμό του πότε υπάρχει καταχρηστική άσκηση δικαιώματος .Θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος είναι η επίκληση ή χρήση συνταγματικού δικαιώματος η οποία γίνεται με απώτερο σκοπό την κατάλυση οποιουδήποτε θεμελιώδους δικαιώματος το οποίο

¹¹ ΤΖ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΡΑΓΓΑ «Κατάχρηση Θεμελιωδών Δικαιωμάτων» ,Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών ,1989 ,σελ. 86

κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα ή τον περιορισμό του σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που προβλέπει το Σύνταγμα ,καθώς επίσης και την επίκληση ή χρήση (του συνταγματικού δικαιώματος) για σκοπό διάφορο από αυτόν για τον οποίο έχει καθιερωθεί η συνταγματική προστασία.

Θεωρείται επίσης καταχρηστική άσκηση θεμελιώδους δικαιώματος όταν χρησιμοποιούνται θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες με σκοπό την κατάλυση του Συντάγματος και ειδικότερα τον κλονισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος το οποίο είναι ένα αγαθό που προστατεύεται από το Σύνταγμα.¹³

Εκτός από τις δυσκολίες που ανακύπτουν από την γενικότητα του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος , υπάρχουν και κάποιες συνταγματικές διατάξεις όπου με την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων , το Σύνταγμα προσδιορίζει ταυτόχρονα και τα όρια μέσα στα οποία μπορούν αυτά ασκούνται από τα άτομα. Σ'αυτές τις περιπτώσεις ο συντακτικός νομοθέτης ορίζει ρητά ποια συμπεριφορά θεωρείται καταχρηστική άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και παράλληλα την απαγορεύει π.χ. αρ. 17 παρ.1 του Συντάγματος , αναφέρεται στην ιδιοκτησία και ορίζει «τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος» .

¹² ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. «Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου» τόμος III

¹³ Άρθρο 120 παρ. 4 Σύνταγμα 2001

4) ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Από το β' μέρος του Συντάγματος προκύπτει ότι τα δικαιώματα στα οποία το άρθρο 25 παρ.3 Σ. αναφέρεται και των οποίων η καταχρηστική άσκηση απαγορεύεται, είναι τα ατομικά δικαιώματα. Η καταχρηστική άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων απαγορεύεται είτε εξυπηρετεί ιδιωτικό όφελος του κατοχυρωμένου είτε την καταπολέμηση της συνταγματικής τάξης. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο συντακτικός νομοθέτης δεν έχει ρυθμίσει την κατάχρηση ατομικών δικαιωμάτων αλλά μόνο την κατάχρηση της ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας.

Έτσι το άρθρο 17 παρ. 15 του Συντάγματος ορίζει ότι «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους» με την προϋπόθεση «τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος». Επίσης το άρθρο 106 παρ.2 του Συντάγματος ορίζει ότι «η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας».

Εκτός από τις δυο αυτές ειδικές διατάξεις η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος είναι γενική και αφορά σε κάθε περίπτωση άσκησης δικαιώματος με σκοπό που αντίκειται στο σκοπό της συνταγματικής κατοχύρωσης. Έτσι η απεργία για παράδειγμα αποτελεί δικαίωμα που ασκείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώσεις για διαφύλαξη και προαγωγή οικονομικών και εργασιακών συμφερόντων των εργαζομένων. Εάν όμως μια απεργία αποσκοπεί στην ανατροπή μιας κυβέρνησης η οποία λειτουργεί βάσει του Συντάγματος δεν αποτελεί δικαίωμα κανενός καθ'ότι έχει διαφορετικό σκοπό από αυτόν που το Σύνταγμα κατοχυρώνει και προστατεύει.

Συστατικό στοιχείο του δικαιώματος αποτελεί ο σκοπός του όπως κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα. Το Σύνταγμα συνήθως δεν ορίζει τους σκοπούς για τους οποίους επιτρέπεται να γίνει χρήση του δικαιώματος. Ορίζει όμως ρητά ή σιωπηρά τους σκοπούς για τους οποίους δεν μπορεί να γίνει χρήση ενός ατομικού δικαιώματος (αρ. 106 παρ.25). Επίσης δεν προστατεύεται ποτέ η άσκηση του Συντάγματος. Έτσι βάσει του αρ.16 παρ. 1 εδ. β' Σ. ο συντακτικός νομοθέτης δεν απαγορεύει την κριτική

του Συντάγματος αλλά απαγορεύει την χρήση της ακαδημαϊκής ελευθερίας που αποσκοπεί στην κατάλυση του Συντάγματος.

Συνεπαγωγικά ,η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων δεν αποτελεί περιορισμό τους αλλά προσδιορισμό του χώρου που προστατεύει το Σύνταγμα. Όποιος ασκεί καταχρηστικά τα δικαιώματά του ,κινείται εκτός του χώρου αυτού οπότε δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα. Το πότε λοιπόν συντρέχει καταχρηστική άσκηση δικαιώματος το αποφασίζει ο δικαστής.¹⁴ Αν έχει προκαθορισθεί από το νομοθέτη , αυτό δεν δεσμεύει τον δικαστή, ο οποίος τον ελέγχει για συμφωνία με το Σύνταγμα.

¹⁴ ΤΣΑΤΣΟΣ Δ. «Θεμελιώδη Δικαιώματα», Ι, σελ. 280-281.

5) ΚΥΡΩΣΕΙΣ

Το κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος που αποτέλεσε τη βάση των συζητήσεων κατά την ψήφιση του Συντάγματος από την Αναθεωρητική Βουλή του 1974-1975, περιελάμβανε την εξής διάταξη στο αρ.22 παρ. 2: « Η καταχρηστική άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, η αποβλέπουσα σε βλάβη ή εξυπηρευτούσα επιδιώξεις εναντίον των ελεύθερων θεσμών ή των ατομικών ελευθεριών ή δυνάμενη να απειλήσει την εθνική ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα τιμωρείται ως ο νόμος ορίζει». Η διάταξη αυτή ήταν εμπνευσμένη από το αρ. 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, που προβλέπει ότι σε περίπτωση που κάποιος ασκεί κατά καταχρηστικό τρόπο τα θεμελιώδη προς το σκοπό να καταπολεμήσει τη φιλελεύθερη και δημοκρατική έννομη τάξη, είναι δυνατόν να κριθεί έκπτωτος, με απόφαση του συνταγματικού δικαστηρίου. Ναι μεν το κυβερνητικό σχέδιο δεν προέβλεπε την έκπτωση ως κύρωση για την περίπτωση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος, προέβλεπε όμως την ποινική τιμωρία η οποία στοιχειοθετούσε ένα είδος ιδιώνυμου εγκλήματος, το ειδικότερο περιεχόμενο του οποίου θα καθόριζε ο κοινός νομοθέτης. Κάτι τέτοιο όμως θα οδηγούσε στην ποινικοποίηση της κατάχρησης δικαιώματος και για το λόγο αυτό η σχετική πρόβλεψη του κυβερνητικού σχεδίου (... όπως ο νόμος ορίζει) δεν περιελήφθη τελικά στο ισχύον Σύνταγμα μας αλλά κυρίως διότι παρόμοια ποινική διάταξη θα ήταν αόριστη και συνεπώς αντίθετη στο άρθρο 7 παρ.1 Σ.

Έτσι ο συντακτικός νομοθέτης περιορίζεται στο αρ.25 παρ.3 Σ. στο μη επιτρεπτό της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος, χωρίς να αναφέρει ρητώς κύρωση για την περίπτωση παραβάσεως της διατάξεως αυτής. Το γεγονός αυτό προσέφερε γόνιμο έδαφος στους επικριτές της διάταξης προκειμένου να την χαρακτηρίσουν ως *lex imperfecta* αλλά και συγχρόνως ως μια άλλη όψη της σχετικότητας της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Ειδικότερα μέρος της θεωρίας, θεωρεί την διάταξη αυτή του Συντάγματος ατελή και απλώς κατευθυντήρια για την συμπλήρωση του νοήματος και την ερμηνεία του αρ. 5 παρ.1 Σ. «εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

Υποστηρίζεται βέβαια και ότι η απαγόρευση της καταχρήσεως αποτελεί γενική αρχή του δικαίου, περιλαμβανόμενη στα διεθνή κείμενα περί προστασίας των ατομικών

δικαιωμάτων. Το Σύνταγμα δεν μπορεί να περιλαμβάνει ατελείς διατάξεις. Όλες οι διατάξεις του και κυρίως οι διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων θεσπίζουν κατ'αρχήν επιτακτικούς κανόνες δικαίου άμεσης ισχύος. Η διατύπωση της διάταξης δεν επιτρέπει τον χαρακτηρισμό της ως κατευθυντήριας. Η διάταξη διατήρησε τον επιτακτικό χαρακτήρα της και μετά την απάλειψη της φράσεως «τιμωρείται ως ο νόμος ορίζει», η οποία έγινε προς διευκόλυνση της ψηφίσεώς της από την αντιπολίτευση.

Έτσι η κύρωση της παραβάσεως συνίσταται στο γεγονός ότι η συμπεριφορά, που κρίνεται ως καταχρηστική, δεν απολαμβάνει τη Συνταγματική προστασία του δικαιώματος το οποίο πια δεν μπορεί να επικαλείται ο καταχρώμενος. Η κύρωση αυτή της αφαίρεσης της συνταγματικής προστασίας στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν αυξάνει τις εξουσίες της διοικήσεως η οποία εξακολουθεί να έχει ανάγκη νομοθετικού ερείσματος προκειμένου να επέμβει στην ελευθερία ή την ιδιοκτησία του ιδιώτη. Ο νομοθέτης όμως δεν περιορίζεται από το Σύνταγμα στις περιπτώσεις που συντρέχει κατάχρηση δικαιώματος. Έτσι, για παράδειγμα στην περίπτωση της απαγορευμένης πολιτικής απεργίας, ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται από το Σύνταγμα στην πρόβλεψη αστικών ή ποινικών κυρώσεων. Με άλλα λόγια ο νομοθέτης δικαιούται αλλά δεν υποχρεούται να προβλέψει την σχετική αξιόποινη πράξη. Μια πράξη την οποία ρητώς απαγορεύει το Σύνταγμα μπορεί να την χαρακτηρίσει ως αξιόποινη πράξη ο κοινός νομοθέτης, χωρίς να χρειάζεται γι'αυτό ειδική συνταγματική εξουσιοδότηση. Το Σύνταγμα άλλωστε προβλέπει μόνο κατ'εξάιρεση ρητώς το αξιόποινο ορισμένων πράξεων (στις περιπτώσεις που θέλει με κάθε τρόπο να εξασφαλίσει τον ποινικό κολασμό), αφήνοντας σε όλε τις άλλες περιπτώσεις την πρόβλεψη των ποινικών κυρώσεων στην κρίση του κοινού νομοθέτη. Η διάταξη δεν επιτρέπει μόνο την καθιέρωση της διαρκούς ή προσωρινής στέρησης των ατομικών δικαιωμάτων υπό την έννοια του γερμανικού Συντάγματος .

Έτσι για παράδειγμα σε βάρος του γενικού συμφέροντος η άσκηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα. Ο κοινός νόμος μπορεί να την απαγορεύσει ή και να προβλέψει αναγκαστική απαλλοτρίωση. Δεν μπορεί όμως σε καμία περίπτωση να επιβάλλει γενική δήμευση ή άλλη γενική έκπτωση από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Επίσης η διάταξη του άρθρου 14 παρ.6 Σ. προβλέπει την παύση εκδόσεως εντύπου και την απαγόρευση ασκήσεως του δημοσιογραφικού

επαγγέλματος σε βαρείς περιπτώσεις επανειλημμένων παραβάσεων, δεν έχει ποτέ έως σήμερα εφαρμοστεί.

6) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατάχρηση δικαιώματος (αρ.25 παρ. 3 Σ.) είναι η νομότυπη πλην όμως υπερβολική και για τούτο μη ανεκτή από την έννομη τάξη άσκηση δικαιώματος. Ο συντακτικός νομοθέτης δεν ορίζει την έννοια της κατάχρησης δικαιώματος την οποία θεωρεί δεδομένη. Η έννοια αυτή είναι η ίδια τόσο στην περιοχή του ιδιωτικού όσο και σε εκείνη του δημόσιου δικαίου.

Η κατάχρηση αποτελεί καταρχήν νομότυπη άσκηση δικαιώματος. Δεν συνιστά δηλ. παράβαση των κανόνων δικαίου. Ο καταχρώμενος το δικαίωμά του το ασκεί καταρχήν νομίμως με την έννοια ότι δεν παραβαίνει κάποια συγκεκριμένη διάταξη. Άλλωστε και η χρησιμότητα της απαγορευτικής αυτής ρήτηρας βρίσκεται ακριβώς στο ότι απαγορεύει συγκεκριμένη συμπεριφορά που όμως δεν απαγορεύεται από άλλες διατάξεις. Η διαλεκτικότητα της κατάχρησης βρίσκεται στο ότι συμπεριφορά καταρχήν νόμιμη χαρακτηρίζεται τελικά ως μη ανεκτή από την έννομη τάξη.

Το στοιχείο της υπερβολής αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της κατάχρησης. Η καταχρηστική συμπεριφορά είναι υπερβολική συμπεριφορά όπως άλλωστε προκύπτει από την ίδια την ετοιμολογία της λέξης. Η υπερβολικότητα της κατάχρησης έχει βασικά ποιοτικό περιεχόμενο, χωρίς να αποκλείεται και ο ποσοτικός προσδιορισμός της. Ο χαρακτήρας της κατάχρησης ως υπερβολικής συμπεριφοράς είναι εκείνος που την διαφοροποιεί και την μετατρέπει από καταρχήν νόμιμη σε τελικά παράνομη συμπεριφορά. Το στοιχείο της υπερβολικότητας είναι δυνατόν να διαφοροποιείται σε μερικότερους δακαϊικούς κλάδους, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν.

Η κατάχρηση είναι σε τέτοιο βαθμό υπερβολική συμπεριφορά ώστε πλέον δεν είναι ανεκτή από την έννομη τάξη. Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται. Ο συντακτικός νομοθέτης θέτει βασικό αξίωμα, γενικότερη αρχή δικαίου. Απαγορεύεται η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος στο πλαίσιο των σχέσεων κράτους πολιτών αλλά και στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων. Το Σύνταγμα θέτει αντικειμενικό κανόνα δικαίου που ισχύει στη συνολική έννομη τάξη. Το αρ.25 παρ.3 εφαρμόζεται τόσο στο «δημόσιο» όσο και στο «ιδιωτικό» δίκαιο. Η

απαγόρευση της κατάχρησης αναφέρεται στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Όμως το αντικειμενικό νόημα της διάταξης είναι πολύ ευρύτερο. Το Σύνταγμα απαγορεύει την κατάχρηση δικαιώματος μα την ευρύτερη έννοια της εξουσίας. Απαγορεύει επομένως την κατάχρηση εξουσίας. Η καταχρηστική συμπεριφορά ως αντισυνταγματική συμπεριφορά απαγορεύεται από το άρθρο 25 είτε προέρχεται από φορείς θεμελιωδών δικαιωμάτων είτε προέρχεται από φορείς δημόσιας εξουσίας. Η αρχή της απαγόρευσης κατάχρησης δικαιώματος αποτελεί γενικότερη αρχή του δικαίου, την οποία ορθότατα συμπεριέλαβε ο συντακτικός νομοθέτης στο νέο Σύνταγμα. Η διάταξη του αρ.25 παρ.3 απαγορεύει καταρχήν την κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων. ως συνταγματική όμως διάταξη αναφέρεται και ρυθμίζει και τα παρεχόμενα από το κοινό δίκαιο δικαιώματα. Η γενική αυτή αρχή αναφέρεται σε όλα τα δικαιώματα και δημόσια και ιδιωτικά. Η αντίστοιχη διάταξη του κοινού δικαίου, η διάταξη του αρ. 281 Α.Κ. αποτελεί εξειδίκευση της ιεραρχικά ανώτερης συνταγματικής διάταξης. Ενόψει της ενότητας της έννομης τάξης, όχι απλά επιτρέπεται, αλλά επιβάλλεται η ταυτόχρονη εφαρμογή της διάταξης αυτής του Α.Κ. και η χρησιμοποίηση των κριτηρίων που θέτει.

Κατά το αρ.25 παρ.3 του ισχύοντος Συντάγματος «Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται». Για την διάταξη αυτή δεν γεννάται αμφιβολία ότι εισάγει γενικό περιορισμό που αφορά όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό προκύπτει εκ πρώτης όψεως και από αυτήν την ίδια τη θέση της διάταξης καθόσον είναι τοποθετημένη στο τέλος του αναφερόμενου στα θεμελιώδη δικαιώματα τμήματος. Συμπερασματικά γενικός προσδιορισμός της δράσης των ατόμων περιέχει επίσης η διάταξη του αρ.25 παρ.3 η οποία απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος. Κάθε άσκηση δικαιώματος που προσβάλλει την ανθρώπινη αξία είναι καταχρηστική.

Η κατάχρηση συνιστά «υπερβολική χρήση» και ως εκ τούτου «κακή χρήση». Η καταχρηστική συμπεριφορά ως ποιοτική υπερβολική συμπεριφορά περιέχει στις περισσότερες περιπτώσεις το στοιχείο της εκμετάλλευσης. Ο καταχρώμενος το δικαίωμά του εκμεταλλεύεται την εξουσία που του αναγνωρίζει η έννομη τάξη για σκοπούς εντελώς ξένους από εκείνους για τους οποίους του παρεσχέθη το δικαίωμα και οπωσδήποτε για σκοπούς αντίθετους προς την έννομη τάξη. Ο εννοιολογικός καθορισμός της κατάχρησης δικαιώματος επιδιώκεται κυρίως σε συνάρτηση με δύο σκοπούς, αφενός με το σκοπό του δικαιώματος – δηλ. το σκοπό για τον οποίο

παρέχεται το δικαίωμα, επομένως το σκοπό του νόμου – και αφετέρου το σκοπό για τον οποίο ασκείται το δικαίωμα από το φορέα του. Όταν ο σκοπός του νομοθέτη και ο σκοπός του φορέα που ασκεί το δικαίωμα συμπίπτουν τότε υπάρχει ομαλή, μη καταχρηστική άσκηση δικαιώματος. Η κατάχρηση εμφανίζεται από τη στιγμή που οι δύο αυτοί σκοποί διίστανται. Κάτω από αυτό το πρίσμα κατάχρηση δικαιώματος είναι η χρήση του δικαιώματος για σκοπούς άλλους από εκείνους για τους οποίους παρεσχέθη. Το αρ.18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης θεωρεί ως κατάχρηση την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων που υπονομεύει την ελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη. Με την έννοια αυτή είναι καταχρηστική η άσκηση ατομικού δικαιώματος που αποσκοπεί προφανώς στη βίαιη ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Καταχρηστική είναι επίσης όταν στρέφεται ενάντια στην εθνική ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Το ίδιο συμβαίνει εφόσον αποβλέπει στην προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων. Κατά το αρ.281 Α.Κ., για κατάχρηση πρόκειται, εφόσον η άσκηση του δικαιώματος υπερβαίνει προφανώς τα όρια τα όρια που επιβάλλουν η καλή πίστη ή τα χρηστά ήθη. Επομένως κάθε κακόπιστη ή ανήθικη άσκηση δικαιώματος είναι ταυτόχρονα και καταχρηστική. Κατά την ίδια διάταξη την τρίτη οριοθέτηση της άσκησης του δικαιώματος θέτει ο κοινωνικός ή οικονομικός του σκοπός. Τα δικαιώματα δεν μπορούν να ασκούνται αντίθετα προς το σκοπό για τον οποίο έχουν αναγνωρισθεί.

Με βάση την επεξεργασία του άρθρου κατά τις εργασίες του Συντάγματος υποστηρίχθηκε η άποψη ότι δεν είναι πλέον δυνατή η εισαγωγή ποινικών διατάξεων που να τιμωρούν την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος. Η άποψη αυτή βασιζόμενη στην υποκειμενική θέση του συγκεκριμένου συντακτικού νομοθέτη δεν φαίνεται ορθή. Σημασία έχει το αντικειμενικό νόημα του Συντάγματος. Έστω λοιπόν και αν γίνει δεκτό, ότι η απάλειψη της σχετικής με τις ποινικές κυρώσεις διάταξης εκφράζει μια συγκεκριμένη απόφαση του συντακτικού νομοθέτη, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι το Σύνταγμα συμπεριέλαβε την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, ως συμπεριφορά την οποία αποδοκιμάζει και απαγορεύει. Τίποτε επομένως δεν εμποδίζει τον κοινό νομοθέτη να εισάγει ποινικές κυρώσεις της αποδοκιμαζόμενης αυτής συμπεριφοράς.

7) ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- 651/1957 ΑΠ, ΝοΒ 1958, σελ. 436, «Η υπόθεση του συνταξιούχου μεταλλευτή»
- 794/1976 ΑΠ, ΤοΣ 1977, σελ.173, «Η δολοφονία του Ρ.Ουέλς»
- 268/1977 ΕφΑθ, ΤοΣ 1977, σελ.338 «Η υπόθεση των διανομέων»
- 4592/1977 ΣτΕ (Τμ Δ'), ΤοΣ 1978, «Υπόθεση των υποθηκοφυλάκων Πάτρας»
- 960/1978 ΣτΕ (Ολομ.), ΤοΣ 1978, σελ.357, «Προσβολή Κανονισμού Ιεράς Συνόδου»
- 172/1979 Εφ. Θεσσαλονίκης, ΤοΣ 1980, σελ.417, «Προσαγωγή πιστοποιητικού Οικονομικού Εφόρου»
- 863/1979 ΣτΕ (Τμ. Δ'), ΕΕΔ 38 1979, σελ. 868-870, «Η υπόθεση του ΟΣΕ»
- 2395/1979 ΜΠρ.Πειρ., ΝοΒ 1980, σελ.569 «Η υπόθεση του Χαλυβουργείου Ελευσίνας»
- 3113/1979 ΣτΕ (Τμ.Γ'), «Η υπόθεση του υποψήφιου αρχιτέκτονα»
- 3729/1979 ΜΠρΘες., ΕΕΔ 1979, σελ.820, «Ασφαλιστικά μέτρα εναντίον απεργίας κατασκευαστή ελαστικών»
- 4875/1979 ΕφΑθ., ΤοΣ 1980, σελ.410, «Απεργία καθηγητών μέσης εκπαίδευσης»
- 1740/1980 ΑΠ (Ολομ.), ΕΕΔ 1981, σελ.209, «Ανταπεργία εναντίον απεργίας μεταλλωρύχων»
- 30/1981 ΕφΔωδ., ΝοΒ 1982, σελ.481, «Πώληση ακινήτου στη Ρόδο σε Ιταλό»
- 289/1981 Απ, ΤοΣ 1982, σελ.63, «Ομοιοεπαγγελματικά σωματεία- 'ιπτάμενοι συνοδοί'- 'ιπτάμενοι φροντιστές'»
- 401/1981 Εφ.Πατρών, ΤοΣ 1982, σελ.256, «Ομαδικές απολύσεις προσωπικού»
- 829/1981 Απ, ΕΕΔ 1982, σελ.42, ομοίως με 289/1981 ΑΠ
- 1140/1981 ΕφΠειρ., ΤοΣ 1982, σελ.73, «Απεργία λιμενικών»
- 2230/1981 ΕιρΑθ., ΤοΣ 1982, σελ.71, «Απεργία υπαλλήλων 'Κέντρου Ηλ.Υπ.Κοιν. Υπηρεσιών'»

- 2626/1981 ΣΤΕ (Τμ. Α'), ΝοΒ 1982, σελ.320, «Υπόθεση σχολής λογιστών - ΙΚΑ-»
- 25/1982 Εφ.Θεσ., Αρμεν. 1983, σελ.15, «Υπόθεση Συλλόγου Διδασκάλων ξένων γλωσσών ΑΕΙ»
- 522/1982 ΣΤΕ (Τμ.Α'), «Υπόθεση εταιρίας Στακόρ»
- 562/1982 ΜΠρ.Πειρ., ΝοΒ 1983, σελ.670, «Υπόθεση απεργίας Λιθογράφων και Γραφικών Τεχνών περιοδικού τύπου»
- 920/1983 ΜΠρΑθ., ΝοΒ.1983, σελ.549, «Υπόθεση απεργίας»
- 221/1984 ΑΠ., «Υπόθεση μίσθωσης καταστήματος στην κεντρική Λαχαναγορά Αθηνών»
- 1079/1984 ΑΠ (Τμ.Δ'), Αρχείο Νομολογίας 1985, σελ.344, «Μισθώσεις καταστημάτων κεντρικής Λαχαναγοράς Αθηνών»
- 1332/1984 ΣΤΕ (Τμ.Α'), πρβλ.απόφαση 522/1982 ΣΤΕ (Τμ.Α')
- 488/1985 Εφ.Πειρ., ΤοΣ 1987, σελ.335, «Υπόθεση Συλλόγου γονέων και κηδεμόνων Λυκ.Αίγινας»
- 4438/1985 ΣΤΕ (Τμ.Α'), ΤοΣ 1986, σελ.233, «Η υπόθεση του ομογενούς εκ Τουρκίας»
- 4996/1986 ΕφΑθ., Αρχείο Νομολογίας 1987, σελ.748, «Παραχώρηση γεωργικών κλήρων του Αγροτικού Κώδικος»
- 33/1987 ΑΠ (Ολομ.), ΝοΒ 1987, σελ.324, «Η υπόθεση του απολυθέντος δικηγόρου»
- 194/1987 ΣΤΕ (Τμ.Γ'), «Η υπόθεση του 'άθεου' φοιτητή»
- 1958/1987 ΣΤΕ (Τμ.Δ'), «Απαγόρευση εξόδου από τη χώρα σε οφειλέτη του δημοσίου»
- 6907/1987 Μον.Πρ.Αθ., «Ο τελευταίος πειρασμός»
- 2154/1988 Στε, ΤοΣ 1988, σελ.715, «Αφορισμός των μελών του Ο.Δ.Ε.Π. (Το επιτίμιο της ακοινωνησίας)»
- 17115/1988 Μον,Πρ.Αθ., ΕλλΔικ 1989, σελ.1375, «Ο τελευταίος πειρασμός»
- 1966/1989 Τριμ.Διοικ.Πρωτ.Θεσ., Διδικ Ι 1989, σελ.1357, «Η υπόθεση της πολύτεκνης που διορίστηκε στην τράπεζα»
- 2930/1989 ΣΤΕ (Τμ.Δ'), «Η υπόθεση των ιδιοκτητών ταξί»
- 2565/1990 ΣΤΕ (Τμ.Δ'), «Η υπόθεση 'ΞΥΛΟΠΑΝ'»

- 3254/1990 ΕφΑθ., ΝοΒ 1990, σελ.1177, «Η υπόθεση της γενικής Τράπεζας»
- 2805/1991 ΣτΕ (Τμ.Α΄), «Υπόθεση ‘ΚΑΡΕΛΑΣ ΑΒΕΕ’»
- 1849/1992 ΣτΕ (Τμ.Δ΄), «Υπόθεση ‘ΟΙΝΟΤΡΑΝΣ’»
- 1548/1993 ΣτΕ (Τμ.Γ΄), «Η υπόθεση του συμβούλου – οικονομολόγου της Μ.Ε.Α. Βρυξελλών»
- 2465/1993 ΣτΕ (Τμ.Α΄), «Η υπόθεση των συνταξιούχων του ‘ΤΕΑΠΕΛ’»

8) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **ΒΟΥΖΙΚΑΣ ΕΜΜ.:** Μελέται Αστικού δικαίου, Αθ. 1968
- **ΒΟΥΖΙΚΑΣ ΕΜΜ.:** Η Εφαρμογή της Περί Καταχρήσεως Δικαιώματος του άρθρου 281 Α.Κ. στο Δημόσιο Δίκαιο, Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών 1984, σελ.565 επ.
- **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Α.:** Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, εκδ.Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997
- **ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ:** Το άρθρο 25παρ.3 του Συντάγματος (Καταχρηστική άσκηση δικαιώματος στη νομολογία, έξι διαπιστώσεις και μια πρόταση ερμηνείας)
- **ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ΠΡ.:** Κατάχρηση ατομικών δικαιωμάτων, Νομ. Βήμα, τομ. 38, τευχ.2, Μάρτιος 1990
- **ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ΠΡ.:** Ατομικά δικαιώματα Α΄, Β΄, εκδ. Αντ.Σάκκουλας, Αθήνα 1991
- **ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ :** Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τομ.ΙΙΙ,Θ΄ έκδοση, Απρίλιος 2001
- **ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ – ΣΤΡΑΓΓΑ ΤΖ.:** Κατάχρηση Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Δημοκρατία. Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, 1984, σελ.85 επ.
- **ΚΟΥΡΑΚΗΣ ΝΙΚ.:** Η Κατάχρησις Δικαιώματος κατά το Ιδιωτικόν και το Δημόσιον Δίκαιον, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθ. 1978
- **ΛΙΠΟΒΑΤΣ ΑΛΕΞ.:** Η Απαγόρευση Κατάχρησης Δικαιώματος, Βασική αρχή του Δικαίου με Συνταγματική Ισχύ και Διεθνή Αναγνώριση, Νομ. Βήμα, Τομ.37, Τεύχ.7
- **ΤΣΑΤΣΟΣ Δ.:** ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ Ι
- **ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 2001**
- **ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ**
- **ΚΩΔΙΚΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**
- **ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ**